

GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE EKONOMİK VE TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM: YUGOSLAVYA ÖRNEĞİ

Özge KOBAK¹, Yaprak KARADAĞ DUYMAZLAR²

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 28.11.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 20.12.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Info: Research Article

Atf / Cite: Kobak, Ö., Karadağ Duymazlar, Y. (2022). Geçiş ekonomilerinde ekonomik ve toplumsal dönüşüm: Yugoslavya örneği, International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences, Geçiş Ekonomilerinin 30. Yılı Özel Sayısı/30th Year of Transition Economies Special Issue, 44-59

Özet

Yugoslavya, Sovyetler ile olan göbek bağına rağmen Soğuk Savaş döneminde iki kutuplu dünyanın üçüncü bir tarafı olmasıyla ve Güney Slavlarını aynı çatı altına toplayabilmesiyle uluslararası toplumda saygınlık kazanmıştır. Geliştirdiği sosyalist özyönetim sistemi ile uzun yıllar varlığını sürdürebilmiş olsa da 1980'li yıllardan itibaren değişen ekonomik ve siyasi konjonktüre uyum sağlayamamıştır. Yugoslavya, bu yıllarda tüm dünyayı etkileyen krizlerden SSCB ile birlikte en büyük yarayı alan devletlerden biridir. Sınırları içerisindeki her bir halk 20. yüzyılın son büyük savaşlarına tanıklık etmiş, modern dönemde savaşların ne kadar yıkıcı olabileceğini herkese bir kez daha göstermiştir. Siyasi dönüşümün getirdiği bağımsızlık hareketlerinin yanında yeni iktisadi düzene uyum sağlama çabası, bu dönemlerde geçiş ekonomisi sürecini de beraberinde getirmiştir. Bu çalışma, Yugoslavya'nın sancılı ekonomik geçiş sürecinin Yugoslavya'ya olan ekonomik ve toplumsal maliyeti üzerine yönetilen sorular sonucu ortaya çıkmıştır. Konu ile ilgili yapılan literatür taramasında Yugoslavya'da yaşanan sosyal ve siyasi krizlerin, ekonomik nedenler ile bağlantısının kopuk olduğu ve özyönetim sürecinin etkisinin üzerinde yeterince durulmadığı fark edilmiştir. Bu nedenle çalışmada, özyönetim süreci ve diğer iktisadi gelişmelerin geçiş sürecine etkileri, siyasi ve toplumsal dinamiklerle birlikte değerlendirilmiştir. Ülkelerin yaşadığı geçiş sürecinin geçmişe dayanan kökenleri ortaya konulmuş ve nihayetinde gelinen noktaya ilişkin güncel bilgiler sunulmuştur. Çalışma, eski Yugoslavya ülkelerinin geçiş ekonomisi sürecine başlangıç koşullarının ve süreçteki kendine özgü gelişmelerin, ülkelerin bağımsızlıkları sonrasında yaşadıkları ekonomik ve toplumsal süreci doğrudan belirlediği savını öne sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yugoslavya, Geçiş Ekonomisi, Sosyalist Özyönetim Sistemi, Josip Broz Tito.

JEL Kodu: N40, P20, P30.

ECONOMIC AND SOCIAL TRANSFORMATION IN TRANSITION ECONOMIES: THE CASE OF YUGOSLAVIA

Abstract

Despite its umbilical cord with the Soviets, Yugoslavia gained prestige in the international community by being a third party of the bipolar world during the Cold War and gathering the South Slavs under the same roof. Although it has survived for many years with the socialist self-government system it has developed, it has not been able to adapt to the changing economic and political conjuncture since the 1980s. Every people within the borders has witnessed the last great wars of the 20th century and has shown once again how devastating wars can be in the modern era. This study has emerged as a result of questions directed at the economic and social cost of Yugoslavia's painful economic transition process. In the literature review, it was noticed that the social and political crises experienced in Yugoslavia were disconnected from economic reasons and the effect of the self-government process was not emphasized enough. Therefore, the effects of self-government and other economic developments on the transition process were evaluated together with political and social dynamics. The historical origins of the transition process experienced by the countries are revealed, and up-to-date information on the point reached at the end is presented. The article argues that the starting conditions of the former Yugoslavia countries in the transition economy process and their unique cases in this process directly determine the economic and social status that the countries experienced after their independence.

Keywords: Yugoslavia, Transition Economy, Socialist Self-Management System, Josip Broz Tito.

JEL Classification: N40, P20, P30.

¹ Sorumlu Yazar (Corresponding Author), Arş. Gör., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ozgekobak@ikc.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7524-1069.

² Arş. Gör., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, yaprak.karadag@ikc.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1127-3181.

1. Giriş

Yugoslavya, Soğuk Savaş döneminin en ilgi çekici ve Soğuk Savaş'ın tarafları dışında da üzerine en çok konuşulan devletidir. Tarih boyunca sürekli çatışmış farklı toplulukların bir arada yaşama denemesinin yanında, kült haline gelmiş kurucu lideri Tito ile birlikte bu denemeyi sosyalist özyönetim gibi istisnai bir sistemle yürütmeye çalışırken; bir yandan da dış politikada Soğuk Savaş'ın çift kutuplu dünyasında üçüncü bir taraf olmayı başarabilmiştir. Yugoslavya'nın istisnai hali daha kuruluş sürecinde kendini göstermiş, yaklaşık 45 yıllık ömrü boyunca uygulanacak doğru ve yanlış politikaların tohumları bu dönemde atılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nda yıkılan Yugoslavya Krallığı'nın ardından Yugoslavya'nın her noktası farklı bir sorunla boğuşmaya başlamıştır. Almanya, Hırvatistan ve Bosna Hersek topraklarında “Bağımsız Hırvat Devleti”ni kurmuş ve devletin yönetimini faşist Ustaşa hareketine bırakmıştır (Ülger, 2016: 43). Yugoslavya'nın kalan toprakları ise Hitler ve Mussolini arasında paylaşılmıştır. Hitler ve Mussolini'ye karşı hayatta kalma mücadelesi veren Yugoslavlar aynı zamanda iç çekişmelerle de uğraşmıştır.

Tüm bu çekişmeler yaşanırken Yugoslavya'nın mimarı Josip Broz Tito 1937 yılında, Yugoslav Komünist Partisi'ni yeniden diriltme gayesiyle Rusya'dan Yugoslavya'ya dönmüştür. Tito, ülkesinde savaşın seyrini değiştirmiş, silahlı güçleriyle birlikte Alman işgaline karşı direnişi örgütlemiştir. Almanya himayesinde kurulan Bağımsız Hırvat Devleti'ndeki Ustaşa'lar, Almanya'nın yenileceğini anladıklarında lideri Hırvat Tito olan Partizanlara katılmışlardır. 1942 yılındaki iç savaş sırasında Tito, Yugoslav Komünist Partisi'nin yanında, içerisinde bütün ulusların ve azınlıkların temsilcilerinin bulunduğu “Ulusal Kurtuluş Antifaşist Konseyi (AVNOJ)”ni de kurmuştur (Ülger, 2016: 45-50). Bütün azınlık gruplarının konsey içerisinde temsil edilmesi aslında Tito'nun hayal ettiği devleti örneklemiştir. Konseyin 1943 yılındaki toplantısında yeni devletin çerçevesi çizilmiş ve bu doğrultuda 29 Kasım 1945'te “Demokratik Federal Yugoslavya Cumhuriyeti” kurulmuştur (Kenar, 2005: 69). Partizanlar ve Komünist Parti galibiyetini ilan etmiş ve komünist Yugoslavya doğmuştur.

Ancak komünist Yugoslavya'nın kuruluşu da sınırları içerisinde yer alan milletler için mutlu bir son yaratmamıştır. Bölgeler arasındaki ekonomik farklılıklar ve milletler arasındaki etnik ayrışmalar, hem devlet politikaları hem de uluslararası aktörlerin etkileri ile zaman geçtikçe kuvvetlenmiştir. Yugoslavya'nın kendi dinamiklerinin yanında 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılışı ve 1991 yılında SSCB'nin dağılması ile sosyalist dönemin sonuna gelinmiştir. Nihayetinde Yugoslavya'dan da ilk kopuşlar başlamış, ekonomik ve siyasi bir dönüşüm sürecine girilmiştir.

2. Yugoslavya'nın Dağılmasının Ekonomik Altyapısı

Yugoslav ekonomik ve toplumsal sistemindeki ilk kırılma henüz Cumhuriyet beş yaşındayken yaşanmıştır. 1945 yılından 1950 yılına kadarki süreçte “Stalinist SSCB modeli” ile yönetilen Yugoslavya, 1950 yılında SSCB ile ilişkilerin gerginleşmesi üzerine kendi sosyalist modelini geliştirip, Sovyet sisteminden uzaklaşmaya başlamıştır. 1950 yılından 1980'li yıllara kadar ekonomik ve toplumsal hayatı belirleyen sosyalist özyönetim modeli 1980'li yıllarda ilk darbesini almıştır. Temelde sosyalist özyönetim devlet, bürokrasi ve teknokrasi gibi dış aktörler olmadan ekonominin tamamen emekçiler, toplumun da kendisi tarafından yönetilmesi olmasına rağmen; aynı zamanda sayılan dış aktörleri sistem dışına itmek istemediği için kendine özgü bir özyönetim biçimi olarak gelişmiştir. Yugoslavya'nın bu sistem ile nihai hedefi ise sömürü ilişkilerinin sonlandırılması, toplumsal sınıfların ve devlet aygıtının var olmadan toplumun kendi kendini örgütleyip yönetebilmesidir (Sancaktar, 2021: 297-298).

Özyönetimin toplumsal ve ekonomik birçok boyutu vardır. Marxist düşünceyi takip eden Yugoslav komünistlerine göre sosyalizm ancak gelişmiş işçi sınıfından oluşan sanayileşmiş kentlerde

yükselebildi. Bu sebeple Yugoslavya kurulduğu günden itibaren nüfusunu kırsallıktan kentliliğe, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçirmeye çalışmış; ekonomik ve toplumsal gelişmenin eş zamanlı hale getirilmesi hedeflenmiştir. Yugoslav sosyalist sisteminde ücretsiz toplumsal sağlık ve eğitim haklarına ulaşmak bir anayasal hak ve genel özyönetim anlayışının ayrılmaz bir parçası olarak görülmüştür. Yugoslavya yönetiminin yaygın inancına göre ancak halk eğitildiği oranda özyönetime katılma hakkını layıkıyla kullanabilecektir. Bu sebeple, ücretsiz eğitim hakkının mali yükü tüm cumhuriyetlerden toplanan toplam hasıladan karşılanmıştır. Bunun dışında sosyalist özyönetimin vatandaşlarına sağladığı bir başka güvence ise iş güvencesidir. İşverenlerin çok sınırlı şartlarla işten çıkarma yapabilmesi mümkün kılınmıştır. Kadınların iş yaşamına katılımı sosyalist devrim sonrası hızla artmıştır. 1940'ta %18 olan kadınların iş hayatına katılımı 1981'de %35.8'e yükselmiştir. Akademide ise kadınların çalışma oranı %40'lara kadar çıkmıştır. Kadınların siyasal hayata katılım oranı da 1945 sonrasında sürekli artış göstererek ilerlemiştir (Sancaktar, 2018: 417-429).

Yugoslavya'da ilerleme doğrusal bir çizgide gerçekleşmemiştir. 1953 yılında ülkede büyük bir kıtlık baş göstermiş, tarımsal üretim savaş öncesi döneme kıyasla %73 azalmıştır. Refahı tekrar arttırmak amacıyla sloganı “fabrikalar işçilerin, toprak köylülerin” olan özyönetim uygulamasına geçilmiştir. Fabrikaların yönetimi, işçilerden oluşan İşçi Konseylerine bırakılmıştır. Temel amaç federe devletler arasındaki gelişmişlik farkını kapatmaktır. Ancak gelir farkının kapatılması kolay olmayacaktır (Ülger, 2016: 59).

Yugoslavya süreç içerisinde ekonomik ve toplumsal anlamda başladığı yerin çok ötesine gidebilmiş olsa da birliğin altı federe cumhuriyeti ve iki özerk eyaleti arasında ekonomik uçurum ciddi bir mesele haline gelmiştir. Kişi başına düşen milli gelir, çalışan başına düşen sabit sermaye, çalışan nüfus oranı, kara ve demiryollarının uzunluğu, tarım dışı nüfusun oranı ve tarım sektöründe kişi başına düşen gelir ölçütlerine göre Yugoslavya'nın en gelişmiş federe cumhuriyeti Slovenya, en geri kalmış federe cumhuriyeti ise Karadağ idi. Kosova ise en geri kalmış eyalet olarak Karadağ'dan sonra gelmektedir. Bu iki uç arasındaki diğer cumhuriyetlerin gelişmişlik seviyesi ise sırayla Hırvatistan, Sırbistan, Bosna Hersek ve Makedonya'dır. 1947 Tarihli Birinci Beş Yıllık Plan bütün Yugoslavya'yı az gelişmiş olarak ilan ederken; 1957-1961 yılları arasını kapsayan İkinci Beş Yıllık Plan Hırvatistan'ın güney srezlerini³, Bosna Hersek'i, Güneydoğu Sırbistan'ın bazı srezlerini, Makedonya, Karadağ ve Kosova'nın tamamını ise az gelişmiş bölgeler olarak ilan etmiştir (Sancaktar, 2021: 22-23).

Cumhuriyetler arasındaki eşitsizliği kapatmak ve bütün bir ülke olarak gelişmeyi sağlamak için bir adım daha atılmış ve 1963 Anayasasında “*Ekonomik Olarak Az Gelişmiş Bölgelerin Hızlı Kalkındırılması için Federasyon Fonu*” oluşturulmuştur. Bu fon ile düzenlenen bazı alanlarda az gelişmiş bölgelere düşük faizli zorunlu krediler verilmesi, federal bütçeden doğrudan destek sağlanması ve az gelişmiş bölgelerin Dünya Bankası'ndan kredi alabilmesinin yolu açılırken; gelişmiş bölgelere bu avantajlar yasaklanmıştır. Ancak gelişmiş bölgelerden az gelişmiş bölgelere kaynak aktarımı hem bu bölgeler arasında hem de fonun paylaşımı söz konusu olduğunda az gelişmiş bölgelerin kendi arasında çatışmasına sebep olmuştur. Gelişmiş bölgeler de kendi aralarında gelir adaletsizliğinden şikayet etmeye başlamışlardır. Özyönetimi güçlendirmek için uygulanan 1965 reformları ise bölgelerin işbirliği kabiliyetini zayıflatmıştır. Gerçekleştirilen reformlar devletin cumhuriyetler üzerindeki yetkilerini kısıtlamış ve cumhuriyetlere özgürlük alanı tanımıştır. Ancak bu durum henüz çok da kullenmemiş olan milliyetçilik alevini körüklemeye başlamış ve işbirliğinden ziyade her cumhuriyeti kendi çıkarını korumaya itmiştir. 1970'li yılların başında az gelişmiş bölgeler ülke yüzölçümünün %40'ını ve nüfusun

³ Srez, Sırpça bir isimdir. Bir siyasal topluluğu veya bölgesel yönetim birimini ifade etmektedir. Yugoslav yönetim sisteminde Srez, birden çok komünün ortak çıkarlarına hizmet eden bir tür siyasal/toplumsal topluluğa denk gelmektedir. Yugoslav devlet örgütlenmesinde yerel topluluklar komünleri, komünler srezleri, srezler cumhuriyetleri, cumhuriyetler de Yugoslavya Federasyonu'nu oluşturmaktadır. Srezler, 1967'de tamamen ortadan kalkmıştır (Arhiv Jugoslaviye, t.y.)

%35'ini oluştururken toplam maddi üretimin yalnızca %21'ini gerçekleştirmişlerdir. Slovenya'nın toplam milli hasılası (GSMH) ise birliğin en geri bölgelerinden biri olan Kosova'nın milli hasılasından on kat daha büyük duruma gelmiştir. Bu durum cumhuriyetleri kendi önlemlerini ve politikalarını almaya iterken özyönetim sisteminin hem toplumsal hem de ekonomik ayaklarını yıkmaya başlamıştır (Sancaktar, 2021: 31-36).

Ekonomik farklılıklar sosyal uçurumları da beraberinde getirmiştir. Gelişmiş-az gelişmiş ülkelerin arasındaki gelir farkları sosyal göstergelerde de ciddi dengesizliklere sebep olmuştur. Örneğin 1975 yılında lise ve yüksekokul mezunu sayısı Yugoslavya ortalaması için 100 birim kabul edildiğinde bu sayının en gelişmiş cumhuriyet olan Slovenya'da 144 birim, en az gelişmiş bölge olan Kosova'da ise 46 birim olduğu görülmektedir. 1953 yılında okur yazar olmayan insanların ülke genelinde oranı %25.4 iken, bu oran gelişmiş bölgelerde %19.1 az gelişmiş bölgelerde ise %40.4'tür. Kosova'daki çocuk ölüm oranı ise Slovenya'dan dört kat fazlaydı (Sancaktar: 2021: 29-30).

1968 yılında dünyada esen rüzgar ve tüm Avrupa'da gerçekleşen öğrenci eylemleri Yugoslavya'nın kırılğan sosyal dengelerini zorlamaya başlamıştır. Çekoslovakya'daki Prag Baharı'ndan etkilenen Hırvatlar, Yugoslavya içerisindeki ilk örgütlü direnişi gerçekleştirmiştir. Hırvat Baharı ismini verdikleri bu eylemlerle Hırvatçanın resmi dil olarak kabul edilmesini talep etmişler ve Sırlara karşı Hırvatların kayırılmasını istemişlerdir (Ülger, 216: 66-68). 1968 yılının düşünsel ortamının Yugoslavya'nın bütünlüğünü sarsmaya başlamasını, 1970'li yılların ekonomik çalkantıları takip etmiştir.

1970'li yıllara kadar yükselen ve uluslararası toplumda örnek gösterilen Yugoslav ekonomisi 1973 yılındaki petrol krizinde ilk darbesini almıştır. Buna rağmen 1982 yılında patlak veren ve tüm dünyayı etkisi altına borç krizine kadar dış borçlarını ödeyebilmeye devam etmiştir. Ancak 1982 kriziyle birlikte pek çok ekonomi gibi Yugoslav ekonomisi de çıkmaza girmiştir (Sancaktar, 2021: 201). Yaşanan krizler sonrasında Yugoslavya'da düzenlenen yeni ekonomik sistem cumhuriyetler arası rekabeti arttırmış, bu ekonomik rekabet de toplumsal ve siyasal parçalanmanın zeminini hazırlamıştır. Kapitalist ekonomik düzene geçme süreci Yugoslav toplumunda ekonomik eşitsizlikleri derinleştirmiş, yoksulluğu arttırmıştır. Yeni politikalar sosyal hizmetleri kar odaklı hale getirmiş, dar gelirli gruplara yönelik federal devlet bütçesinden verilen refah fonlarının kesilmesine sebep olurken zenginlerin daha da zenginleşmesinin önü açılmıştır (Sancaktar, 2021: 213). Bütün bu artan ekonomik uçurum ve yoksullaşma uyuyan devi uyandırmış, milliyetçi düşünceleri tekrar yüksek sesle söylenir hale getirmiştir. Tüm ekonomik çalkantıların ve etnik sorunların yanında Yugoslavya için başka bir kırılma noktası da cumhuriyetlerin birleştirici unsuru Josip Broz Tito'nun 4 Mayıs 1980'deki ölümüdür. Tito'nun ölümüyle birlikte kolektif başkanlık sistemi yürürlüğe girmiş, fakat etkili ve başarılı olamamıştır (Ülger, 2016: 91-109). 1980'li yıllarda tüm dünyada yaşanan ekonomik kriz, siyasi birlik ve sosyalist özyönetim modelinin darbe almaya başlamasıyla birlikte Yugoslavya'da geçiş süreci başlamıştır.

3. Yugoslavya'da Toplumsal ve Ekonomik Geçiş Süreci

Geçiş terimi geniş anlamda, kaynakların verimli kullanılması, ekonomik faaliyetlerin ve fiyatların serbestleştirilmesi, makroekonomik istikrara yönelik piyasa araçlarının geliştirilmesi, özelleştirmeler yoluyla işletme verimliliklerinin artırılması, bütçe kısıtlamalarına gidilmesi, mülkiyet haklarının korunması, hukukun üstünlüğünü ve şeffaflığın sağlanması için yapısal reformların gerçekleştirilmesini içeren dinamik bir süreci ifade etmektedir (Havrylyshyn ve Wolf, 1999: 12).

Geçiş öncesi sosyalist ülkelerdeki görünüm, kolektivizm, milli eğitim, merkezi planlama ve işletmelerin kamu mülkiyetine ait olması kanallarıyla piyasada devletin hakimiyetinin sağlanması üzerinedir. Bu ülkelerde mikro alanda işletme çıktılarının, ürün fiyatlarının, ücretlerin belirlenmesi;

makro alanda milli gelir, istihdam ve ekonomik planlama gibi konular devlet eliyle düzenlenmiştir. Buna rağmen Yugoslavya tarım sektörü içerisinde özel tarımın ağırlıkta olması ve şirketlerin daha fazla özerkliğe sahip olması yönüyle diğer sosyalist ülkelerden ayrılmaktadır (Katchanovski, 2000: 56). Bu ayrıcalık da bir önceki bölümde bahsedilen özyönetim sayesinde gerçekleşmiştir. Yugoslavya, bir yanda pazar ekonomisine ilişkin kurumların varlığı, diğer yanda özyönetimci örgütlenme biçimleriyle demokratik bir sosyalizm duruşu sergilemiştir (Bora, 2018: 109-110).

Geçiş ülkelerinin dönüşümü içerisinde politik ve toplumsal olarak ortaya çıkan birçok gelişmenin yanında ekonomik ve mali değişkenler de bu sürece geçilmesine yol açan nedenlerdendir. Bu nedenlerden bazıları içerisinde özel sektöre sınırlı bir pay tanınması, fiyat ve yatırım kararlarının genel olarak devlet eliyle belirlenmesi, üretim alanında devletin tekelleşmesi, sosyal güvenliğin finansmanın zorlaşması, geniş bütçe açıkları ve yüksek enflasyon sıralanabilir (Tandırcıoğlu, 2002: 203).

Ekonomik dönüşümün içsel nedenleri dışında Yugoslavya özelinde önemli dışsal nedenlerden biri, 1980'lerde yaşanan küresel kriz nedeniyle Yugoslav yönetimine verilen ekonomik desteğin azaltılmasıdır. Yugoslav ekonomisi, devlet planlaması ve serbest pazarın kendine özgü bir karışımı iken; aynı zamanda gelişmiş bir endüstriyel kuzeyi (Slovenya ve Hırvatistan cumhuriyetleri) ve küçük ölçekli işletmeler, el sanatları ve tarım ağırlıklı güneyi (Kosova, Bosna ve Makedonya cumhuriyetleri) birleştiren ikilikler ekonomisi olarak tanımlanabilmektedir. Yugoslavya'yı ekonomik açıdan çökerten de bu ikili ekonomik sistem üzerine biriken kümülatif dış borç yüküdür. 1982 krizi sonrası Batı'nın maddi desteği kısa vadede en yüksek verimlilikle karşılık alınabilecek, altyapısı gelişmiş Hırvatistan ve Slovenya'ya az da olsa devam ederken; daha az gelişmiş bölgelerden yardım tamamen kesilmiştir. Merkezin güneye kesilen yardımdan doğan açığı kuzeyden karşılamaya çalışması, bölgeler arası ekonomik ve toplumsal gerginliği daha da arttırmıştır (Brown, 1997: 301-303).

Yugoslavya'nın ekonomik kalkınma modeli ağırlıklı olarak yabancı sermaye girişine dayanmaktaydı. Bu nedenle 1970'li yıllarda dünyada yaşanan petrol krizleri ülke ekonomisini derinden sarsmıştır. 1970 yılında yaklaşık 2 milyar dolar olan dış borç, petrol krizinin ikinci şoku ile 1980 yılında 14 milyar dolara ulaşmıştır. Neticesinde ise dış borçlar ödenemez hale gelmiş ve Yugoslav ekonomisi de çıkmaza girmiştir (Uvalic, 2021: 18). Ekonomik krizden çıkış formülü olarak IMF ve neo-liberal ekonomistler rekabetçi serbest piyasa koşullarını sunmuştur. Rekabetçi serbest piyasa koşulları içerisinde toplumsal mülkiyetin tasfiye edilerek özel mülkiyete geçilmesi, özel sektörün geliştirilmesi, planlamanın terk edilmesi ve ekonomide adem-i merkezîyetçiliğin azaltılması vardır (Sancaktar, 2021:201). Kendi tarzında bir sosyalist özyönetim benimseyen ve buna uygun sosyalist bir ekonomik düzen kurmaya çalışan Yugoslavya'da bu formül kapitalizme geçişin sancılı sürecini başlatmıştır. 1985 yılında iktisadi bunalım ilan eden Yugoslavya'da milli gelir 1979 yılına göre %5.5 düşmüş, 1982'de %40 olan enflasyon, 1988'de %250'ye, 1989'da %1500'e ulaşmıştır. Dahası bu dönemde işsizlik ortalama %15-20 seviyesine çıkmıştır (Bora, 2018:109).

Sırbistan bu dönemlerde finans ve ticaret, Slovenya ve Hırvatistan sanayi ve üretimi odak noktasına almıştır. Dahası, Slovenya ve Hırvatistan daha fazla adem-i merkezîyetçilik ve liberalizasyon yanlısı iken; Sırbistan ise güçlü merkezi yönetim ve devlet müdahalesini desteklemiştir. Dolayısıyla Sırp finans-ticaret sermayesi ile Sloven-Hırvat sanayi sermayedarları arası rekabet ve gerilim yükselmiştir. Yine Slovenya'daki düşük işsizlik oranına rağmen, tarım sektörü ağırlıklı bir ekonomi olan Kosova yüksek işsizlik ile mücadele etmiştir. Bu durum, Kosova'da tarımın desteklenmesi ve istihdamın artırılması yönündeki devlet politikası beklentilerini doğururken, Slovenya'da bu girişimlere ihtiyaç duyulmamıştır (Sancaktar, 2021: 300-302).

Ayrıca aynı dönemlerde bölgenin en büyük tahıl üretim merkezlerinden biri olan Voyvodina'da, üretimin planlamanın çok altında kalması iktisadi şartları daha da zorlaştırmıştır. Devlet

fiyatlara müdahale ederek 1986-87 döneminde ücret ve fiyatları dondurmıştır. 1987 yılında Kosova, Makedonya ve Karadağ iflas etmişken; Sırbistan, Slovenya ve Hırvatistan'ın iktisadi ve siyasi olarak ellerinin güçlü olması ayrılık taleplerini pekiştirmiştir. Özellikle Slovenya ve Hırvatistan'ın tam pazar ekonomisine geçiş talepleri ve fakir ülkelerin birer yük olarak görülmesi, diğer ülkelerde tepkilerin yüksek sesle çıkmasına yol açmıştır. Devlet müdahaleciliği ile sorunların çözülmediği görüldüğünde ise pazar ekonomisine geçiş çalışmaları hız kazanmıştır. Ancak sendika talepleri ve yaygın grevler nedeniyle 1988 yılında bu girişimler de yavaşlamak zorunda kalmış, dönemin başbakanın istifasına giden bir süreç yaşanmıştır (Bora, 2018:109-112). Nihayetinde 1989 yılında kişi başına milli gelir Slovenya'da 12383, Hırvatistan'da 8744, Sırbistan'da 6682, Makedonya'da 6472, Karadağ'da 4566, Bosna Hersek'te 4210 ve Kosova'da 1592 dolar olarak kaydedilmiştir (Uvalic, 2021:16).

Yugoslavya'da bölgeler arasındaki eşitsizliklerin yarattığı gerilim, pazar ekonomisine ve çok partili parlamenter sürece geçiş gelişmeleri ile gitgide tırmanmıştır. Özyönetim sisteminin çok sesli yapısı, beklenenin aksine reform sürecini geciktirmiştir. Baskı gruplarının talepleri milliyetçilik ile derinleşen ayrışmaları ve çatışmaları şiddetlendirmiştir. Tito'nun ölümünden sonra "Tito'dan sonra Tito" sloganıyla devamlılık sağlanmaya çalışılsa da siyasi alanda özellikle 1987'de Miloseviç'in yükselmesi ve buna paralel patlamaya hazır bir bomba olarak bekleyen Sırp milliyetçiliğinin sonunda patlaması bütün planları alt üst etmiştir. 1990 yılında toplanan Yugoslav Komünistler Birliği, Komünist Parti'nin Yugoslavya'daki rolüne ve iktidar tekeline son verip Yugoslavya tarihi için bir kırılma noktası daha yaratmıştır (Ülger, 2016: 91-109). Bundan sonraki süreçte Yugoslavya karmaşa, savaş ve ekonomik çöküşü bir arada yaşamıştır. Pazar ekonomisiyle bütünleşme sürecine diğer geçiş ülkelerden daha yüksek bir yaşam standardı ile başlayan ülke, on yılını kargaşa ve kayıplar ile kapatmıştır. Bu dönemde 1993-94 hiperenflasyonu yaşanmış, iç savaş nedeniyle uluslararası yaptırımlar uygulanmış, devlet borçları temerrüde düşmüş, bankacılık sektörü iflas etmiş, kayıtdışı ekonomi artarak yolsuzluk ve organize suçlar yaygınlaşmıştır (OECD, 2002 :7)

Yugoslavya'dan ilk ayrılan devlet aynı zamanda ekonomik anlamda en gelişmiş bölge olarak sayılan Slovenya'dır. 25 Haziran 1991 tarihinde Yugoslavya'dan tek taraflı ayrıldığını duyurmasından birkaç gün sonra, 2 Temmuz'da başkent Ljubljana Federal Yugoslav ordusu tarafından bombalanmıştır. Aynı gün Avrupa Topluluğu'nun önerdiği Brioni Anlaşması'nı kabul etmiş ve ertesi gün federal ordu Slovenya'dan çekilmiştir. Brioni Anlaşması Slovenya'nın bağımsızlığını üç ay süre ile ertelemeyi ve bu süreçte Yugoslavya'nın geleceği hakkında müzakere yapılmasını içermektedir. Slovenya, üç ay sonra yapılan diplomatik görüşmeler sonucunda sadece 2 Temmuz'da verdiği 45 kayıpla bağımsızlığını elde etmiştir (Ülger, 2016: 119-121).

Birliğin ikinci en gelişmiş bölgesi olan Hırvatistan da Slovenya ile aynı anda, 25 Haziran 1991'de bağımsızlık ilan etmiş ancak bağımsızlığını kazanması Slovenya kadar kolay ve az kayıpla gerçekleşmemiştir. Hem Hırvatistan ve Slovenya'nın bağımsızlığını ilan etmeleri ile Sırp tarafından tekellerine alınan Yugoslav ordusu hem de düzensiz Sırp birlikler Hırvatistan'a girmiş, bölgenin yaklaşık yüzde 30'unu işgal etmişlerdir. 1995 yılına kadar süren ve oldukça kanlı olan bu çatışmalar Erdut Anlaşması ile son bulmuş, Hırvatistan iki yıl süre ile uluslararası toplumunda gözetiminde kalmayı kabul etmiştir (Kenar, 2005: 158-159). Hırvatistan'da yaşanan tüm şiddete rağmen, en kanlı ayrılma süreci Yugoslavya'nın en az gelişmiş bölgelerinden olan Bosna Hersek ve Kosova'da gerçekleşmiştir.

En kanlı çatışmalara sahne olan Kosova ve Bosna'nın tüm bu şiddete rağmen ayrılmak konusunda ısrar etmelerini sadece milliyetçilikle açıklamak eksik bir yorum olacaktır. Milliyetçilik akımlarını körükleyen problemlerin başında Kosova ve Bosna'nın ekonomik sıkıntıları gelmektedir. Çünkü, örneğin Kosova'nın, federasyonun en gelişmiş ülkesi Slovenya ile olan % 300'lük gelir farkı yaklaşık 40 yıl içerisinde % 800'e kadar çıkmıştır (Kenar, 2005: 238). Karadağ ve Sırbistan'dan oluşan yeni Yugoslavya'da da durum farklı değildir. Miloseviç, ekonomideki kötü gidişatın verdiği zararı

milliyetçi duyguları körükleyerek telafi etmeye çalışmış, büyük ölçüde azalan halk desteğini Kosova⁴ ve Bosna politikaları ile sağlamaya çalışmıştır. Kosova ve Bosna sorunlarını kökten çözüp, diğer bütün sıkıntıları unutturacak bir kahraman olarak bu sarmalın içinden çıkmayı planlamıştır. Nitekim Kosova'nın ayrılık ısrarı ve Sırbistan'ın engelleme çabaları şiddeti tırmandırmış ve 24 Mart 1999'da NATO'nun duruma müdahale etmesine sebep olmuştur. Kosova, koruma altına alınarak 2008 yılına kadar sürecek olan bir aşamalı bağımsızlık süreci öngörülmüştür (Günel, 2012: 89). Ancak ayrılıktan sonra da ekonomik sarsıntılar tüm şiddetiyle devam etmiştir. Arnavutluk'daki banker krizi Makedonya ile birlikte doğrudan Kosova'yı da etkilemiştir (Mandacı ve Arman, 2012: 6-7).

Bosna'nın kaderi de Kosova'dan çok farklı olmamış hatta çok daha şiddetli bir etnik temizliğe maruz kalmıştır. 1990 yılı Sırp şiddetinin sokağa indiği yıl olarak anılmaktadır. Diğer Yugoslavya devletleri gibi 1991 yılında bağımsızlık kararı alan Bosna, kararı aldığı tarihten itibaren Sırp olmayan bütün unsurlara karşı yapılan yoğun terör eylemlerine sahne olmuştur. 1992 yılında başlayan ilk etnik temizlik dalgası 1995 yılındaki Srebrenica katliamı ile had safhaya ulaşmış, uluslararası toplum bölgedeki acil çözüm ihtiyacına odaklanmıştır. Kosova'da olduğu gibi, Bosna'da da Srebrenica katliamından hemen bir ay sonra bir NATO müdahalesi gerçekleşmiş ve Dayton Anlaşması ile Bosna yeniden düzenlenmiştir (Ülger, 2016: 157-158).

Ülkelerin Yugoslavya içerisindeki gelişmişlik düzeyleri ve devlet planlamacılığına bakışları ayrılmaları sürecinde uluslararası toplumun dikkatini çekip birlik ülkelerine yardım sunma ve müdahale etme süreleri ile paralellik göstermektedir. Liberalizasyon sürecine daha hızlı ve daha az çalkantıyla adapte olabilen devlet “bizden” sayılmış ve savaşlarla yıpratılmasına en az oranda izin verilmiştir. Tüm bu süreçler, devletlerin bağımsızlık sonrasındaki ekonomik geçiş sürecini daha kolay veya daha sancılı hale getirmiştir.

Slovenya ve Hırvatistan, liberalizasyon sürecine önceden adapte olduklarından ve ekonomik olarak gelişmişlikleri sayesinde geçiş sürecine başlamaları daha kolay gerçekleşmiştir. 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Slovenya'da geçiş sürecinde istikrar ve dönüşümde önemli adımlar atılmıştır. Slovenya, ekonomik bağımsızlığını ulusal para birimi Tolar'ı kullanılarak ilan etmiştir. Bu dönemde yeni kurulan Sloven Merkez Bankası'na ve ulusal para birimine güvenin henüz oluşmamış olması, iki büyük ticari bankanın biriken borçları ve uluslararası rezerv eksikliği nedeniyle fiyat istikrarı korkusu yaşanmıştır. Bu nedenle parasal istikrarın korunmasını hedefleyen parasal çıpa ve dalgalı döviz kuru rejimi uygulamalarına geçilmiştir. Bağımsızlığın ardından iç talepteki canlılık ve ithalatta yaşanan patlama ile dış talepteki daralmalara rağmen ilk pozitif büyümesini 1993 yılında kaydetmiştir. 2000'lerin başına kadar olan dönemde Slovenya geçiş sürecini istikrarlı bir şekilde uygulamaya çalışmıştır. Bu dönemde yapısal reformlar; vergi reformları, emeklilik sistemi reformları, finansal sektör reformları, kamu hizmetlerinde reform ve ekonomik altyapının iyileştirilmesi, fiyat liberalizasyonun tamamlanması, çoğunlukla mülkiyet haklarının tesis edilmesi ve KOBİ'lerin teşvik edilmesi yoluyla işletme reformları alanlarında hayata geçirilmiştir (Mrak vd., 2002: 8).

Hırvatistan'da geçiş süreci kısmi olarak 1989 yılında yeni özel işletmelerin kurulması ve sosyal mülkiyete ait üretim araçları üzerindeki hakların çalışanlara ve dış paydaşlara devredilmesine izin veren yasal düzenlemelerle başlamıştır. Hatta bu dönemde az miktarda da olsa özel girişimcilik, fiyat ve ticaret liberalizasyonu da mevcuttur. Yarı piyasa ekonomisi görünümü sergileyen Hırvatistan'daki en önemli politikalar, bağımsızlığın ilan edilmesinin ardından savaşın yarattığı mülteci akınları ve neticesinde gerçekleşen ekonomik, sosyal sorunlar altında doksanlı yılların ilk yarısında hayata geçirilmiştir. Bu

⁴ Kosova'nın bağımsızlığı konusundaki en büyük engel Sırp Devleti değil, 1945 yılındaki kurucu anayasada düzenlenen statüleridir. Zaten Sırp Devleti de bu yasal düzenlemeyi gerekçe göstermiştir. Kosova Arnavutları anayasada “Yugoslavya ulusları” olarak değil, “Yugoslavya'daki uluslar” olarak tanımlanmıştır. Yani, Yugoslavya için Kosovalı Arnavutlar “ulus” değil, “ulusal azınlık”tır ve anayasaya göre ayrılma hakkı sadece Yugoslavya uluslarına tanınmıştır (Kenar, 2005: 70).

dönemde doğal tekeller, yüksek oranda yoğunlaşmış sanayiler, tarım ve gemi yapımı gibi bazı sektörlerdeki fiyat kontrolleri sınırlandırılmış, konvertibiliteye geçilerek serbest döviz alımı sağlanmıştır (Stojcic, 2012: 67). 1993 yılında Hırvatistan'da, stand-by kredisi ve *Sistemik Dönüşüm Kolaylığı* (*Systemic Transformation Facility*) IMF aracılığıyla uygulamaya konulmuştur. Para ve maliye politikaları sıkılaştırılarak faiz oranları ve enflasyon kayda değer biçimde kontrol altına alınmış, uluslararası sermaye akımları hızlanmıştır. 1996 yılı ve devam eden yıllarda yapısal reformlara hız verilmiş, özelleştirmeler ve iflas kanunları çıkarılmış, bankacılık sistemi güçlendirilmiş, özel bankalar teşvik edilmiş ve vergisel düzenlemelere gidilmiştir (IMF, 1997).

Yugoslavya'nın altı cumhuriyetinden biri olan Sırbistan, 1992 yılında Karadağ ile birlikte Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'ni kurmuştur⁵. Sırbistan'daki geçiş süreci ise Yugoslavya'nın diğer büyük ülkelerine kıyasla sancılı geçmiştir. Diğer ülkelerde dünya ekonomisi ile bütünleşme çabaları uluslararası kuruluşlarca desteklenirken, Sırbistan siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar, hiperenflasyon, durgunluk ve Birleşmiş Milletler yaptırımları ile mücadele etmek zorunda kalmıştır (Uvalic, 2012: 48).

Diğer taraftan Sırbistan ve Kosova arasında devam eden bağımsızlık mücadelesi, 1999 yılında NATO'nun gerçekleştirdiği askeri operasyonlarla diğer bir aşamaya geçmiştir. Sonuç olarak Kosova, Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi'nin 1244 sayılı kararıyla Sırbistan'a bağlı kabul edilmiş, ancak Sırbistan'ın Kosova üzerindeki denetim yetkisi sona erdirilmiştir (Ayhan, 2008: 17). Bu kararların ardından uluslararası toplumda ve kuruluşlarda Kosova'nın yeniden imarı ve sosyal inşası için yardım girişimleri hızlanmıştır. IMF öncülüğünde vergilendirme, bütçe hazırlama, ödemeler ve bankacılık sistemi oluşturma amaçlarıyla verilen teknik mali yardımlar ülkenin ekonomik dönüşümünü sağlamayı hedeflemiştir (Corker vd., 2001: 3).

2000 yılında Sırbistan'da yönetime gelen yeni iktidar ile birlikte Avrupa Birliği ile bütünleşme ve ekonomik reformlara hız verilmiştir. İki yıl gibi kısa bir sürede ticaret ve fiyatlarda serbestleşmeye gidilmiştir. Para ve maliye politikaları ile enflasyon kontrol altına alınmış, bankacılık reformları gerçekleştirilmiş, döviz kurları stabilize edilmiştir. Özelleştirme mevzuatı kapsamlı ve şeffaf biçimde hazırlanarak yabancı yatırımcıyı çekmeye yönelik çalışmalara yer verilmiş, doğrudan yabancı yatırımlar için fırsatlar sunulmuştur (OECD, 2002: 7-8). Yine de Sırbistan'da dönüşüme yönelik politikalarda devlet ana aktör olarak görülmüş ve görece korumacı bir tavır sergilenmiştir. Devlet; işveren, girişimci, düzenleyici rolünü sürdürmeye devam etmiş; sanayi ve tarımda gümrük tarifeleri ile aktif bir ticaret politikası izlemiştir. Karadağ ise geçişe daha liberal bir bakışla yaklaşmıştır. Küçük bir ülke olan Karadağ'da korumacılık politikaları benimsenmemiş, ekonomik büyümenin serbest ticaret sayesinde gelişeceği fikri savunulmuş ve piyasaya güven öncelikli tutulmuştur. Kamu sektörünün boyutunun oldukça küçültülmesi ve geleneksel para birimi yerine Euro'nun kullanılması kararlaştırılmıştır (Gligorov, 2003: 17).

1995 yılında Yugoslavya'dan kalan borçların kendine düşen payını ödeyerek IMF'e üye olan Bosna Hersek, savaşın ortaya çıkardığı yıkım ile mücadele etmek ile gibi zor bir durumla karşı karşıya kalmıştır. Savaşın getirdiği toplumsal problemlerin yanında zayıf bir idari yönetim, fiziksel darboğazlar, döviz kısıtlıkları ile de başa çıkmak için uluslararası toplumun desteğine büyük ölçüde ihtiyaç duyulmuştur. 1997 yılına gelindiğinde milli gelir 1990 yılındaki düzeyin yalnızca yarısına ulaşabilmiştir. 1998 yılında uygulamaya giren IMF programıyla döviz kuru ve para kurullarının belirlenmesi, ülkenin imarı ve sosyal ihtiyaçları karşılayacak bütçelerin hazırlanması, dış mali yardımlar ve yapısal reformları içeren yeni bir ekonomik strateji benimsenmiştir (IMF, 1995; IMF, 1998). Özetle Bosna Hersek'te yaşanan dönüşüm sürecinde öncelik savaşın yıkıcı etkilerini telafi etmek olmuştur.

⁵ Yugoslavya Federal Cumhuriyeti, 2003 yılında Sırbistan ve Karadağ Devlet Birliği'ne dönüştürülmüştür.

Geçişe ilişkin parasal ve mali düzenlemelerin de uygulanması ülkenin yeniden imarı motivasyonu ile gerçekleşmiştir.

Son olarak Yugoslavya'nın bir diğer cumhuriyeti olan Kuzey Makedonya'nın geçiş sürecine başlamadan önce ekonomisinde genel görünüm sosyalist özyönetim ağırlıklı bir mülkiyet anlayışının hakim olması, düşük ekonomik kalkınma, yüksek enflasyon ve işsizlik, düşük sermaye birikimi ile karakterizedir. 1991 yılında Kuzey Makedonya'nın kurucu anayasasında sosyal mülkiyet kavramından bahsedilmemiş olması kamuya ait işletmeleri zor bir süreç ile karşıya bırakmıştır. Durumun belirsizliğini koruması sermaye kaybı sürecini hızlandırmıştır. Dahası, işletme ve banka alanlarındaki reformları diğer geçiş ülkelerine göre ertelemesi sebebiyle ülke geç reformist olarak adlandırılmıştır. 1994-95 döneminde yapısal reform çalışmalarına başlayan ülkede sonuçlar 1996 yılına gelindiğinde pozitif büyüme ile alınmıştır. Bu dönemde sıkı maliye politikaları, özelleştirmeler, fiyat liberalizasyonu gibi diğer geçiş ülkelerine benzer reçeteler uygulanan ülkedeki büyüme performansı, 2000 yılı için IMF tarafından %3.5 olarak beklenmiştir. Gerçekleşen büyüme ise sürpriz bir şekilde %5 olarak kaydedilmiştir. Ancak işsizlik oranı %32 gibi bir yüksek oranda izlenmeye devam etmiştir. 2001 yılında yaşanan etnik çatışmalar ise Kuzey Makedonya'nın ilerleme sürecini sekteye uğratmıştır (Micevska, 2002: 2-49).

4. Eski Yugoslavya Ülkelerinde Güncel Siyasi ve Ekonomik Görünüm

Yugoslavya'nın ayrılması sırasında yaşanan etnik çatışmalarda Avrupa Birliği bölgenin siyasi düzeninde etkinliğini arttırmıştır. Eski Yugoslavya ülkeleri sırasıyla AB'nin genişleme politikası içerisine alınmaya başlamıştır. İlk yeşil ışık, 1997 yılındaki Lüksemburg Zirvesi'nde Slovenya için yakılmış ve tam üyeliğine olumlu bir tavır sergilenmiştir. 2003 yılındaki Selanik Zirvesi'nde ise bu olumlu tavır bütün Balkan ülkelerini içine alacak şekilde genişletilmiştir. Ancak her eski Yugoslavya ülkesinin AB macerası aynı düzlemde ilerlememiştir (Mandacı ve Arman, 2012: 7).

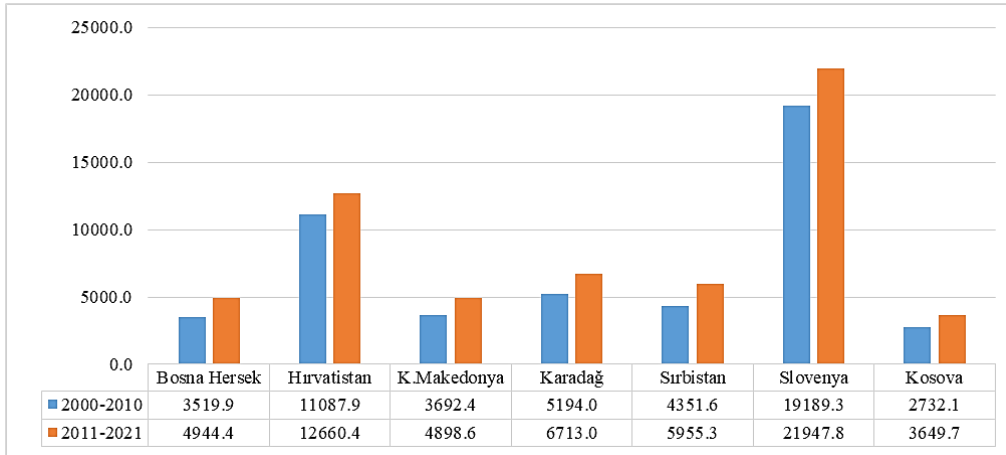
2004 yılındaki beşinci genişleme dalgası neticesinde 10 ülke ile birlikte AB'ye üye olan Slovenya, ardından 2013 yılında Hırvatistan altıncı genişleme müzakereleri ile AB'ye tam üyeliğini almıştır. Slovenya'nın AB uyumu oldukça kolay olmuş, demokrasiye ve pazar ekonomisine geçiş süreci hızlı ilerlemiştir. Ülke aynı yıl NATO üyesi de olmuştur (Arman, 2007: 444).

Mevcut durumda Karadağ, Sırbistan ve Kuzey Makedonya aday ülke statüsündeyken Bosna Hersek ve Kosova potansiyel aday ülkelerdir. Aday ülkeler arasında müzakerelere en erken başlayan Karadağ'dır. 2012 yılında üyelik müzakerelerine başlayan Karadağ'ı 2013 yılında Sırbistan takip etmiştir. Makedonya'nın Yunanistan ile olan isim sorunu ülkenin adaylık müzakerelerini geciktirmiş ve 2022 yılının Temmuz ayında, ismini Kuzey Makedonya olarak değiştirmesi üzerine müzakerelere başlayabilmiştir. Sırbistan ve Kosova ise AB'ye üyelik sürecinde en çok zorlanan ülkelerdendir. Sırbistan'ın Kosova'yı tanıması ilk etapta şart koşulmamış, sadece ilişkilerin normalleşmesi istenmiş olmasına rağmen bu süreç bile ülkeleri bir hayli zorlamaktadır. AB, Hırvatistan'a olduğu gibi Sırbistan'a da savaş suçlularını teslim etmesi şartı koymuştur. Sırbistan, Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi ile işbirliği yaparak suçluları Lahey'e teslim etmiştir. AB mevcut kriterlerine ek olarak Balkan ülkeleri için geçiş sürecinin kolaylaştırmak adına "*Bölgesel Boyut*" programını yürütmektedir. Bu program ile Balkan ülkeleri bir arada çalışmaya zorlanmaktadır. Bölgesel Boyut programının bir parçası olarak 1999 yılında imzalanan İstikrar Paketi'ne göre, bir projenin fon olabilmesi için en az iki Balkan ülkesinin birlikte çalışması gerekmektedir. Bu pakt sayesinde bölgede ticaret canlanmıştır. 2008 yılında pakt yerini daha iyi düzenlenmiş olan "*Bölgesel İşbirliği Konseyi*"ne bırakmıştır (Günel, 2015: 281-289).

Bununla birlikte Avrupa Birliği genişleme çabaları doğrultusunda aday ülkelerin reformlarını mali ve teknik yardımla desteklediği "*Katılım Öncesi Yardım Aracı (IPA)*"yı Bosna Hersek, Hırvatistan,

Kuzey Makedonya, Kosova, Karadağ ve Sırbistan olmak üzere eski Yugoslavya ülkelerine de sağlamıştır⁶. IPA fonları, aday ülkelere ekonomik kapasitelerini geliştirilmesi, hedeflenen reformları daha kolay gerçekleştirmeleri konularında fırsatı sunarken; katılım öncesi AB mevzuatı ve standartlarına yönelik alanlarda da hazırlamış olmaktadır. 2007-2013 dönemi için ayrılan bütçe yaklaşık 11.5 milyar Avro tutarındadır (Ay ve Turgan, 2015: 164). Avrupa Birliği fonları dışında ekonomik geçiş sürecine yardımcı olmak üzere bölgeye, IMF ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) her yıl yayınladıkları raporlarla teknik destek ve parasal transferler ile mali destek sağlamaya devam etmektedirler. Yaşanan bu geçiş süreçleri neticesinde ortaya çıkan bağımsız devletlerin güncel ekonomik durumları şu şekilde özetlenebilir:

Şekil 1. Kişi Başına Düşen Milli Gelir Ortalaması

Kaynak: World Bank (t.y.).

Şekil 1’de ilgili ülkelerdeki kişi başına düşen milli gelir, geçiş sonrası iki farklı dönem itibariyle sunulmuştur. Mavi renk ile gösterilen 1. dönem, 2008 küresel finans krizi ve 2009 Avrupa borç krizini içeren 2000-2010 yılları arasına aitken; turuncu renkle gösterilen dönem, krizlerin ardından günümüze dek gelen 2011-2021 arası yılların son verilerini içermektedir⁷.

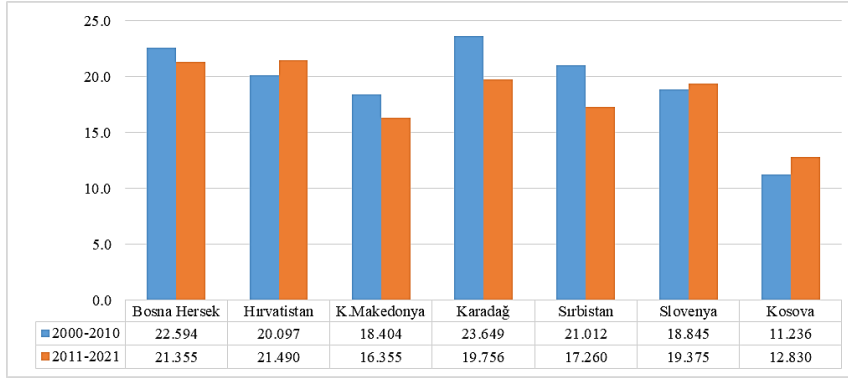
Dünya Bankası’nın verilerine göre Hırvatistan ve Slovenya yüksek gelirli ülkeler grubunda, geriye kalan diğer ülkeler ise orta üst gelir grubunda yer almaktadır. Eski Yugoslavya ülkeleri arasında Slovenya bölgenin en yüksek refaha sahip ülkesi olarak görünmektedir. Kendisine en yakın değerlere sahip Hırvatistan ile arasındaki fark 2000-2021 yılları ortalamasında yaklaşık 8700 dolardır. Bu fark dahi Bosna Hersek, Kuzey Makedonya, Karadağ, Sırbistan ve Kosova’nın kişi başına düşen milli gelirinden yüksektir.

1. dönemden 2. döneme gelindiğinde milli gelirdeki ortalama değişim Bosna Hersek’te %40 bir artış sergilemiştir. Bosna Hersek’i %36 ile Sırbistan, %33 ile Kosova, %32 ile Kuzey Makedonya ve %29 ile Karadağ takip etmektedir. Hırvatistan ve Slovenya’da artış ise %14 olarak gerçekleşmiştir. Gelinen tabloda Yugoslavya’nın az gelişmiş olarak tabir edilen ülkelerinde belirgin gelir artışları yaşansa da geçiş öncesi döneme göre gelirdeki refah farkının kapanmadığı söylenebilir.

⁶ Bu ülkeler dışında fonun yararlanıcıları Arnavutluk, İzlanda ve Türkiye’dir.

⁷ Kosova’nın 2008 yılında bağımsızlığını ilan etmesi sebebiyle oluşturulan tüm şekillerde, Kosova’ya ait değerler 2008 yılı sonrasını kapsamaktadır.

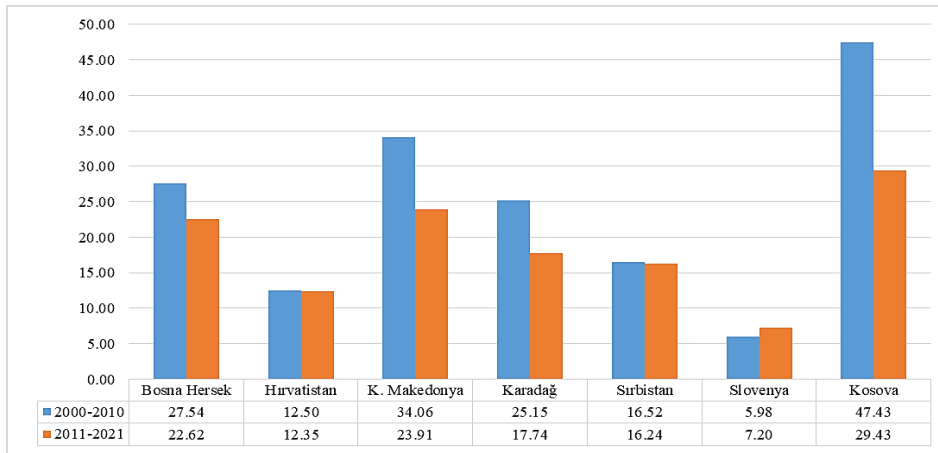
Şekil 2. Kamu Harcamalarının Milli Gelire Oranı Ortalaması

Kaynak: World Bank (t.y.).

Geçiş ekonomilerinde benimsenen genel politika uygulamaları içerisinde kamu kesimi istihdamı ve bütçesinin küçültülmesi yer almaktadır. Kamu kesiminin büyüklüğü genel olarak kamu harcamaları dikkate alınarak ölçülmektedir. 2000’li yılların ilk 11 yılında en yüksek kamu harcaması oranının kaydedildiği ülke %22.59 ile Bosna Hersek olmuştur. Bu etki savaş sonrası dönemde ülkenin sosyal, ekonomik ve fiziki olarak yeniden inşasının devlet müdahaleciliği gerektirmesinin doğal bir sonucu olarak makul görülebilir. 2. dönem itibarıyla sıralamadaki ilk yer Hırvatistan’a geçmiştir. Kosova ise her iki dönemde kamu kesimi büyüklüğünün en küçük olduğu ülke olarak görünmektedir. 2008 yılında bağımsızlığını ilan eden Kosova, kamusal mal ve hizmet sunumu, vergileme ve kurumsallaşma aşamalarında diğer ülkelere kıyasla yolun başında olduğundan devlet müdahaleciliğinin henüz gelişmemiş olması doğal karşılanabilir. 1. dönem ve 2. dönem ortalamaları karşılaştırıldığında Bosna Hersek, Kuzey Makedonya, Sırbistan’da kamu harcamalarının milli gelire oranı azalırken; Hırvatistan, Slovenya ve Kosova’da bu oran yükselmiştir.

Şekil 3. İşsizlik Oranı Ortalaması

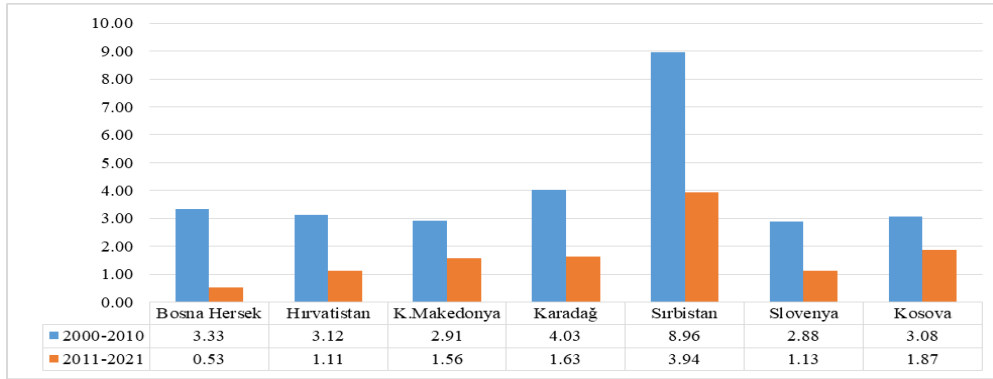

Kaynak: World Bank (t.y.).

Slovenya ve görece Hırvatistan haricindeki eski Yugoslavya ülkelerinde işsizliğin önemli bir sorun olduğu görülmektedir. 21 yılın ortalaması olarak en düşük işsizlik oranı Slovenya’da %6.59 ile kaydedilirken, Kosova’da bu oran %38.43 ile çarpıcı değerlere ulaşmıştır. Sırbistan ve Karadağ ise iki uç durum arasında yerlerini almaktadırlar. Ulusoy ve Özçelik (2020: 1042)’ye göre Slovenya’nın bu başarısı geçiş sürecinin ilk yıllarında toplu işten çıkarmalardan uzak durması, kendine özgü özelleştirme biçimlerini tercih etmesi ve yabancı yatırımların etkisi ile gerçekleşmiştir. Kuzey Makedonya’da 2000’li yılların başında halihazırda yüksek seyreden işsizlik oranının son yirmi yıllık dönem ortalaması olarak

hala ciddi bir problem olduğu görülmektedir. İstihdamın önemli bir bölümünün devlet eliyle ve tarım sektöründe yaratılmış olması yapısal bir problem olmasına neden olmaktadır. Kosova'da yüksek işsizlik oranı, nüfustaki hızlı artışa rağmen ekonomik büyümenin yetersiz kalması faktörüyle açıklanmaktadır. Ek olarak Kosova işgücü piyasasında kadınların işgücüne katılımlarının yetersiz olması, yüksek genç işsizlik ve düşük istihdam en önemli sorunlarıdır. Keza Bosna Hersek de yüksek işsizliğin yaşandığı ülkelerdendir. 2010 yılından sonraki ikinci dönemde ortalama işsizlik oranında bir düşüş kaydedilse de yasal mevzuatın yetersizliği sebebiyle kayıtdışı istihdam meselesi önemini korumaktadır. Kosova ile benzer olarak yüksek genç işsizlik ve kadın istihdamının olumsuz görünümü Bosna Hersek'te çözülmeyi bekleyen meseleler arasındadır (Serbes ve Tokathoğlu, 2019: 177-179).

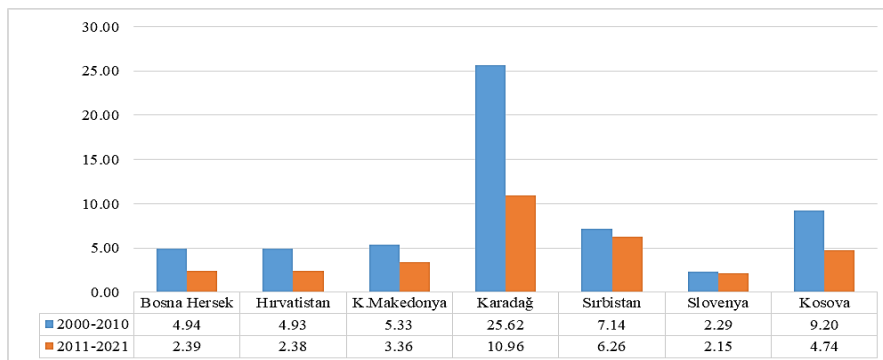
Şekil 4. Yıllık Tüketici Enflasyonu Oranı Ortalaması

Kaynak: World Bank (t.y.).

Sosyalist sistemlerden kapitalizm sürecine geçişte gerçekleştirilen en önemli uygulamalardan biri fiyat ve ücretlerin devlet tarafından belirlenmesine son verilmesidir. Fiyat liberalizasyonu olarak adlandırılan bu süreçte geçişin ilk aşamalarındaki belirsizlik süreci nedeniyle yüksek enflasyon oranları ile karşılaşılması doğal olarak kabul edilmektedir. Daha sonraki yıllarda ise serbest piyasa dinamikleri içerisinde sıkı para ve maliye politikaları ile fiyatların seyri normalleşmektedir. Çalışmaya konu ülkelere ilişkin veriler incelendiğinde geçiş sürecinin sonunda tüketici enflasyonunun kontrol altına alındığı görülmektedir. Örneğin Dünya Bankası verilerine göre 1990 yılında Hırvatistan'da %500 ve Slovenya'da %552 tüketici enflasyonu kaydedilmiştir. Yine bu göstergeler 1994 yılında Kuzey Makedonya'da %126, 2000 yılında ise Sırbistan'da %95 olarak gerçekleşmiştir. Bugün gelinen noktada ise bölgenin en yüksek enflasyonuna sahip Sırbistan'da dahi 2.dönem ortalamasında tüketici enflasyonu %3.94'dur. Sonuç olarak, eski Yugoslavya ülkelerinde enflasyonun bir problem olmaktan uzak olduğu söylenebilir.

Şekil 5. Doğrudan Yabancı Yatırımların Milli Gelire Oranı Ortalaması

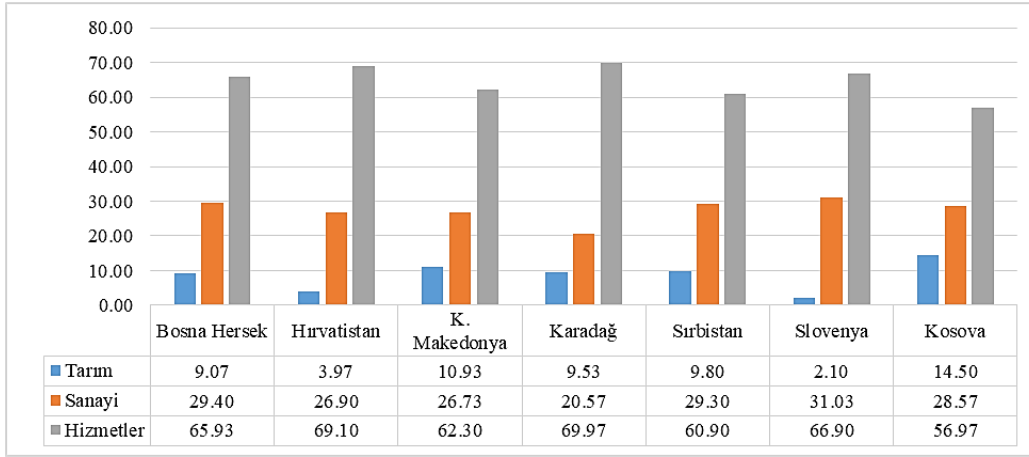

Kaynak: World Bank (t.y.).

Eski Yugoslavya ülkelerinde kişi başına en yüksek gelire sahip ülke Slovenya olsa da doğrudan yabancı yatırımlarda Karadağ diğer ülkelerle arasındaki farkı oldukça açmıştır. Dünya Bankası'nın İş Yapma Kolaylığı raporuna göre, 190 ülke arasında 50. sırada yer alan Karadağ ekonomik sistemini iş yapma odaklı bir modele dönüştürmüş ve düşük kurumlar vergisi (%9) ile yatırımlar için bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Avrupa ülkeleri arasında kişi başına düşen en yüksek yatırım oranına sahip ülkelerden biri olarak, turizm, emlak, bankacılık, enerji ve telekomünikasyon alanları doğrudan yabancı yatırımları en fazla çeken sektörlerdir (Stanbic, 2022).

Bununla birlikte genel olarak tüm ülkelerde 1. dönemden 2. döneme gelindiğinde net doğrudan yabancı yatırımlarda bir azalışın ortaya çıktığı görülmektedir. Yugoslavya'nın dağılması ve ardından kurulan cumhuriyetlerde 2000'li yılların başından itibaren siyasi stabilizasyonun başlaması, ekonomik ve mali reformlara eşlik eden yapısal reformlar, Avrupa pazarı ve Avrupa Birliği ile uyumlaşma çabaları bölgeyi yatırımlar bağlamında çekici hale getirmiştir. Ancak yaşanan finans ve borç krizleri sermaye hareketlerinin kısıtlanması sonucunu doğurmuştur.

Şekil 6. Brüt Katma Değerin Sektörler Arası Dağılımı Ortalaması

Kaynak: Ulusoy ve Özçelik (2020).

Son olarak ise Şekil 6 üzerinde 2005-2018 dönemine ait yaratılan katma değer in sektörel dağılımının ortalama değerleri sunulmuştur. Sosyalist ekonomik sistemlerde genel olarak sanayi sektörleri milli gelir içerisinde önemli bir yer tutarken hizmetler sektörü ise görece az gelişmiş bir yere sahip olmaktadır. Ekonomik geçiş süreci ile birlikte milli gelir içerisindeki sektörel paylarda da değişim izlenmiştir. Buna göre ekonomilerdeki katma değeri yaratan hakim sektör artık hizmetler haline gelmiştir. Hırvatistan ve Slovenya'da tarımdan elde edilen katma değer, diğer ülkelerin oldukça gerisinde kalmaktadır. Ekonomik anlamda tarımsal hasılaya bağımlılığı en yüksek ülke %14.5 ile Kosova iken; Slovenya %2.10 oranıyla en düşük bağımlılığı sergilemektedir.

5. Sonuç

Her baskı kendi isyancısını doğurur sözünü doğrular bir şekilde, Yugoslavya üzerindeki SSCB baskısı da Yugoslavya'nın kendi yolunda gitmesine sebep olmuştur. Dış politikada gösterdiği "Bağlantısızlar" politikası dönemin iki kutuplu sistemine bir başkaldırı niteliği taşımaktadır. Tito Yugoslavyası'nın bir diğer önemli devrimci hareketi ise, akademik yazını da en çok meşgul eden unsurlarından biri olan kendine özgü sosyalist özyönetim modelidir. 1950'li yıllardan itibaren Yugoslavya ile birlikte özyönetim hem akademik hem siyasi çevrede sıklıkla tartışılan bir konu haline gelmiştir. En büyük eleştirisini özel mülkiyet ve kapitalist sisteme getiren sosyalist özyönetim sistemi, Yugoslavya'nın elinde sosyalist nüansları seyreltilerek ara bir form haline getirilmiştir. Sadece ekonomik veya siyasal değil, toplumsal açıdan da çok boyutlu bir şekilde uzun yıllar uygulanmıştır. Her

sistem gibi ilerlemeci faydaları olmakla birlikte, sistemi zamanla işlevsiz hale getirecek temel hatalar da mevcuttur.

Özyönetim sisteminin toplumsal boyutunun en büyük ikilemi, tamamen demokratik ve özgürlükçü bir siyasal sistemi kurmaya çalışırken, geçmişten getirdiği sorunları olduğu gibi geleceğe taşıyarak tarihin en şiddetli çatışmalarına sahne olmasıdır. Yugoslavya'nın geçmişten taşıdığı en büyük sorun siyasi literatürde Yugoslavya federasyon olarak geçse de aslının bir “devletler federasyonu” değil, “milletler federasyonu” olmasıdır. Bir “devrim” yaratmak amacıyla yola çıkan Tito, devrim için gerekli olan iç ve dış dinamikleri kendi iktidarı boyunca bir şekilde dengede tutabilmiş olsa da, oldukça kırılan bir şekilde kendinden sonraki iktidara aktarmıştır. Uluslararası düzeyde yaşanan bir ekonomik kriz, zaten hassas durumda olan Yugoslavya üzerinde domino etkisi yaratmıştır. İlk ekonomik krizlere dayanmayı başaran Yugoslavya darbe aldıkça hasır altına sürdüğü toplumsal sorunlar da gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Ekonomik uçurumların toplumsal çatışmaları körüklemesi, toplumsal çatışmaların da ekonomik ilerlemeye ket vurması ile Yugoslavya kendini bir sarmal içinde bulmuştur. Döngüden çıkabilmek için tek çarenin yıkıp baştan kurmak olduğu konusunda hemfikir olunmuştur.

1990'lerden itibaren birer birer bağımsızlıklarını ilan eden eski Yugoslavya ülkeleri, hem geçmişten gelen ekonomik altyapıları hem de geçiş sürecinde benimsedikleri model ile kendi aralarındaki farklılaşmayı daha da görünür hale getirmişlerdir. Geçiş sürecine başlarken serbest ticaret, rekabet ve üretim odaklı politikalar izleyen Slovenya ve Hırvatistan güncel durumda birliğin en zengin ülkeleri konumdadır. Hatta Slovenya'nın bölgenin diğer cumhuriyetleri ile olan refah düzeyini açık ara farklılaştırması ülkeyi, Yugoslavya'nın eski bir parçası olma görüntüsünden de uzaklaştırmaktadır.

Bir dönem finans ve ticaret sermayesinin merkezi olan Sırbistan ise eski ekonomik gücüne yaklaşımdan uzaktır. Bosna Hersek'te gerçekleştirdiği katliamlar neticesinde uluslararası sermaye girişlerinden uzun yıllar mahrum kalan ülke, 2000 yılındaki iktidar değişikliğine kadar geçiş ekonomisi sürecine tam olarak başlayamamıştır. Geçiş reformları sonrasında da merkezi ve müdahaleci devlet anlayışının gücünü koruması Sırbistan'ın gelişim sürecine ket vurmuştur.

Yugoslavya'nın en geri kalmış bölgelerinden olan Karadağ, Avrupa Birliği ile bütünleşme, liberal ve rekabetçi ekonomi politikalarını benimsemiş; sonuç olarak yabancı yatırımlar yoluyla ekonomik refahın artırılmasında bir atılım gerçekleştirmiştir. Geçmişteki geri kalmışlığına rağmen, bugün bir zamanlar parçası olduğu Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nin diğer ülkesi Sırbistan'dan daha yüksek kişi başı gelire sahip bir ülke durumundadır. Bu özellikleri ile Karadağ bölgenin en pozitif ayrılan ülkesi olmayı başarabilmiştir.

Bosna Hersek, savaşın yarattığı yıkımı ekonomik anlamda toparlayabilmiş değildir. Göstermiş olduğu ekonomik performansla kişi başına düşen geliri 2000-2010 sonrası dönemde 1989 yılında kaydedilen rakamların gerisinde iken; ancak 2010-2021 sonrası dönemin ortalamasında 1989 seviyesini yaklaşık 700 dolarlık bir farkla geçebilmiştir. Aynı zamanda yüksek işsizlik ve kayıtdışı istihdam çözüm bekleyen sorunlardır. Kosova da Bosna Hersek gibi etnik çatışmalara maruz kalmış ve bağımsızlığı ancak 2008 yılında kazanmayı başarmıştır. Yugoslavya ülkeleri arasında halihazırda en düşük milli gelir ve en yüksek işsizlik oranlarının kaydedildiği Kosova'da geçiş sürecinin yapılandırılmasına ve güçlü yapısal reformlara ihtiyaç duyulduğu söylenebilir. Kuzey Makedonya'da ise yüksek işsizlik ve düşük milli gelir göstergeleriyle geçiş ekonomisi sürecinin beklenen kazanımları ortaya çıkarmadığı söylenebilir. Nitekim geç reformist olarak adlandırılan ülke kendi yapısal sorunları ile birleşen, etnik çatışmalar ve Yunanistan ile yaşanan isim krizi nedeniyle de uluslararası desteğe geç ulaşabilmiştir. Bu nedenlerle ekonomik alanlarda istenilen performans sergilenememiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, eski Yugoslavya ülkelerinde geçiş süreci sonrası fiyat istikrarına ilişkin sorunların mevcut olmadığı görülmektedir. Yine sosyalizm sonrası dönemde devlet

büyükliğünün sınırlandırılmasına yönelik çabalar neticesinde kamu harcamalarının da milli gelire kıyasla yüksek oranlarda gerçekleşmediği ifade edilebilir. Ancak birkaç ülke haricinde (Sırbistan ve görece Hırvatistan) istihdam politikalarının güçlendirilmesine ihtiyaç duyulduğu açıktır. Ekonomilerde brüt katma değer çöğunlukla hizmetler eliyle yaratılıyor olması işsizlik meselesini daha da kırılgan hale getirmektedir.

Araştırmacının / Araştırmacıların Katkı Oranı (Authors' contributions)

Yazarlar bu çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

The authors contributed equally to this study.

Destek ve Teşekkür (Fundings and Acknowledgments)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Çatışma Beyanı (Competing interests)

Çalışmanın yazarları, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

The authors declare that they have no competing interests.

Kaynakça

Arhiv Jugoslaviye. (t.y.). The Constitution of The Socialist Federative Republic Of Yugoslavia (1963), 10.11.2022, www.arhivyu.gov.rs/active/en/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslaviye/konstitutivni_akti_jugoslaviye/ustav_sfrj_1963.html#

Arman, M. N. (2007). “Avrupa Birliğinin Batı Balkanlar Genişlemesi: Bir Dış Politika Aracı Olarak Kimlik Dönüşümü”, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Ay, İ. C., & Turgan, E. (2015). European Union's Fiscal Aids and Its Effects on Member and Non-Member Countries: Turkey Case. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2(1), 161-176.

Ayhan, H. (2008). Kosova'nın Bağımsızlığı Sürecinde Uluslararası Güçlerin ve Türkiye'nin Tutumu. Avrasya Etüdüleri, 33(1), 113-134.

Bora, T. (2018). *Milliyetçiliğin Provokasyonu Yugoslavya*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Brown, M. B. (1997). The Role of Economic Factors in Social Crisis: The Case of Yugoslavia. New Political Economy, 2(2), 299-315.

Corker, R. J., Rehm, D. E., & Kostial, K. (2001). Kosovo: Macroeconomic Issues and Fiscal Sustainability. In Kosovo. International Monetary Fund.

Eyidiker, U. (2020). Geçiş Ekonomisi Kavramı ve Bir Geçiş Ekonomisi Örneği Türkmenistan. Sosyal Bilimler Metinleri, 2020(1), 13-35.

Gligorov, V. (2003). Serbia and Montenegro: Transition with Organized Crime (No. 19). The Vienna Institute for International Economic Studies, wiiw.

Günel, A. (2012). “Sırbistan” (Ed. Nazif Mandacı, Murat Necip Arman), *Çağdaş Balkan Siyaseti*, ss. 85-115, Gazi Kitabevi, Ankara.

Havrylyshyn, O. & Wolf, T. (1999). Determinants of Growth in Transition Countries. Finance & Development, 36(002).

IMF. (1995). Press Release: Bosnia and Herzegovina Becomes a Member of the IMF; Receives IMF Credit from Emergency Window, 31.10.2022, www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/14/01/49/pr9570

IMF. (1997). Press Release: IMF Approves Three-Year Extended Fund Facility for Croatia, 31.10.2022, www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/14/01/49/pr9712

IMF. (1998). Press Release: IMF Approves Stand-by for Bosnia and Herzegovina, 31.10.2022, www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/14/01/49/pr9819

Katchanovski, I. (2000). Divergence in Growth in Post-Communist Countries. *Journal of Public Policy*, 20(1), 55-81.

Kenar, N. (2005). *Bir Dönemin Perde Arkası Yugoslavya*. Palme Yayıncılık, Ankara.

Mandacı, N. & Arman, M. N. (2012). “Güneydoğu Avrupa Değil Balkanlar” (Ed. Nazif Mandacı, Murat Necip Arman), *Çağdaş Balkan Siyaseti*, ss. 1-11, Gazi Kitabevi, Ankara.

Micevska, M., Eftimoski, D., & Mircevska, T. P. (2002). Economic growth of the Republic of Macedonia: experiences and policy recommendations. World Bank Global Research Project May.

Mrak, M., Rojec, M., & Potočnik, J. (2002). The Transition Process in Slovenia: Transformation to an EU-Compatible Economy. *Journal of International Relations and Development*, 5(1), 37-62.

OECD. (2002). Federal Republic Of Yugoslavia Economic Assessment, 31.10.2022, www.oecd.org/newsroom/archives/1840294.pdf

Sancaktar, C. (2018). *Yugoslavya’da Sosyalist Özyönetim Deneyimi*. Doruk Yayınları, İstanbul.

Sancaktar, C. (2021). *Yugoslavya’da Sosyalizmden Kapitalizme Geçiş*. Doruk Yayınları, İstanbul.

Serbes, H. & Tokathoğlu, M. (2019). Avrupa Birliği’ne Üyelik Sürecinde Türkiye Ve Batı Balkan Ülkelerinin Ekonomik Ve Mali Performansı: Küresel Kriz Sonrası Bir Değerlendirme. *Journal of Life Economics*, 6(2), 163-196.

Stanbic. (2022). Foreign Direct Investment (FDI) in Montenegro, 10.11.2022, <https://www.tradecub.stanbicbank.com/portal/en/market-potential/montenegro/investment>

Stojcic, N. (2012). Two Decades of Croatian Transition: A Retrospective Analysis. *South East European Journal of Economics & Business*, 7(2), 63-76.

Tandırcıoğlu, H. (2002). Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(3), 198-226.

Ulusoy, M. K. & Özçelik, S. E. (2020). Balkan Ülkelerinin Ekonomik ve Finansal Yapısı: Sorunlar ve Öneriler. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(74), 1033-1056.

Uvalic, M. (2012). Serbia's Transition To Market Economy: Why Has The Model Not Delivered?. *Montenegrin Journal of Economics*, 8(2), 87.

Uvalic, M. (2021). Economic roots of Yugoslavia’s disintegration. *The Vienna Institute for International Economic Studies, Special Issue 30th Anniversary of the Break-up of Yugoslavia*.

Ülger, İ. K. (2016). *Yugoslavya Neden Parçalandı?*. Umuttepe Yayınları, Kocaeli.

World Bank. (t.y.). World Bank Open Data, 10.11.2022, www.data.worldbank.org